

JACEK SOB CZAK ▶▶

SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny w Warszawie

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2231-8824>

Struktura organizacyjna Cerkwi prawosławnej w państwach Azji Środkowej

Organizational structure of the Orthodox Church in the countries of Central Asia

Abstract

In the following article the author aims to track the changes occurring in the structure and functioning of the Orthodox Church in Turkestan (present-day region of Turkmenistan, Tajikistan, Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan), which was a part of the Russian Empire, and later – the Soviet Union. For this purpose, the author uses the geographical and historical background of the events that influenced the shape of the local Church, and also presents its most important leaders.

Keywords: Orthodox Church, Central Asia, organizational structure, Eparchy of Tashkent, Eparchy of Bishkek, Eparchy of Dushanbe and Tajikistan

Организационная структура Православной Церкви в странах Центральной Азии

Аннотация

В данной статье автор стремится проследить изменения, происходящие в структуре и функционировании Православной Церкви в Туркестане (современный регион Туркменистана, Таджикистана, Казахстана, Узбекистана и Кыргызстана), которая

входила в состав Российской Империи, а потом – в Советский Союз. Для этого автор использует географический и исторический фон событий, повлиявших на облик местной церкви, а также представляет самых важных лидеров.

Ключевые слова: Православная Церковь, Центральная Азия, организационная структура, Ташкентская епархия, Бишкекская епархия, Душанбинская и Таджикистанская епархия

Ekspansji terytorialnej Imperium Rosyjskiego towarzyszyło także rozszerzanie wpływów prawosławia na obszary zdominowane wcześniej przez islam. Pozyskiwanie wyznawców wśród ludności zamieszkałej na podbijanych stopniowo terenach przebiegało dość powoli, chociaż już wcześniej podejmowano takie próby wśród ludności miejscowej. Procesowi podporządkowywania ziem Azji Środkowej¹ towarzyszyło zjawisko migracji rosyjskiej ludności prawosławnej na te obszary. Stopniowo pojawiała się konieczność ukształtowania struktury terytorialno-prawnej na tym terenie. Z punktu widzenia ideologicznego wiązało to się ze stopniowym wypracowaniem

¹ Wypada zauważyć, że w literaturze politologicznej na określenie wspomnianego obszaru używa się zamiennie terminów Azja Centralna bądź Azja Środkowa. Pierwsze z tych określeń – Azja Centralna – stosowane jest częściej w pracach badaczy zachodnioeuropejskich i amerykańskich. Badacze radzieccy i rosyjscy operowali terminem Azja Środkowa, podobnie jak to czynią, z mniejszą lub większą konsekwencją uczeni polscy. Zdając sobie jednak sprawę z istniejących różnic geograficznych i etnicznych na tym obszarze, posługiwano się nader chętnie określeniem Azja Środkowa i Kazachstan, zaliczając w ten sposób do Azji Środkowej jedynie Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan. Co ciekawe, sufiks „stan”, kojarzący się w języku polskim oraz niektórych językach europejskich z terminem „państwo”, ma swój źródłosłów w perskim sufiksie „stan”, który oznacza „kraj”, „państwo”. Dopiero na spotkaniu przywódców wspomnianych pięciu republik w Aszchabadzie w 1992 r., na wniosek Prezydenta Kazachstanu Nursułtana Nazarbajewa, podjęto decyzję, aby określenie Azja Środkowa zastąpić pojęciem Azja Centralna. W literaturze widzi się w tej decyzji chęć odcięcia się od terminologii rosyjskiej motywowaną potrzebą zaakcentowania odrębności terytorialnej i podkreślenia swoistości wspomnianego subregionu (Perkowska, 2015, s. 119–121; por. także: Falkowski, 2008, s. 29 i n.; Hunter, 1996, s. 3–14). Wypracowana przez UNESCO w *History of Civilizations of Central Asia* wyznacza szersze granice regionu Azji Centralnej, zaliczając do niego: Mongolię, Tybet, północno-wschodni Iran (prowincje Golestan, Chorasán Północny i Chorasán-e Razawi), Afganistan, Pakistan (prowincje Chajber Pasztunchwa, Pendżab, Azad Dżammu i Kaszmir), Indie (stan Pendżab oraz regiony Kaszmir i Ladakh), środkowo-wschodnią Rosję na południe od linii borealnych lasów iglastych (tajgi), a oprócz tego wspomniane wcześniej pięć republik postradzieckich (Miroshnikov, 1999, s. 467–470; por. Rohoziński, 2014a, s. 45–47).

pojęcia „terenu kanonicznego”. Było ono z jednej strony związane z problemem zakresu władztwa patriarchatu moskiewskiego, roszczeniami jakie formułował on wobec metropolii kijowskiej, podlegającej długi czas patriarsze konstantynopolitańskiemu; z drugiej – z koncepcją „trzeciego Rzymu”, opartą na micie „idealnego prawosławia”, w myśl którego naprawdę prawosławna jest tylko Rosja z jej doświadczeniem duchowym. Koncepcja „terenu kanonicznego” w początkach XX w., począwszy od rewolucji październikowej, dodatkowo miała zapobiec uniezależnieniu się Kościołów prawosławnych na Litwie, Łotwie, w Estonii, a także na Białorusi, w Ukrainie i Mołdawii. Współcześnie współbrzmi ona z głoszoną przez Kreml doktryną rugowania obcych wpływów z obszaru postradzieckiego².

Samo pojęcie „terenu kanonicznego” funkcjonuje we współczesnej eklezjologii prawosławnej, zwłaszcza w pracach autorów związanych z patriarchatem moskiewskim. Terminem tym oznacza się obszary, które niezależnie od obecnej sytuacji politycznej powinny być podporządkowane określonym prawosławnym Kościołom autokefalicznym. Od określenia „teren kanoniczny” należy przy tym odróżnić „terytorium kanoniczne”, pod którym należy rozumieć nie tylko aktualną przynależność jurysdykcyjną danego obszaru, lecz także odniesienia historyczne, a więc to czy w przeszłości jakieś ziemie nie przynależały do Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej³. Do terytorium kanonicznego Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego zaliczono obszar, który z powodów kulturalnych, historycznych i językowych w sposób trwały związany jest z patriarchatem moskiewskim (Ławreszuk, 2009, s. 93). Te teoretyczne rozważania zostały zaakceptowane w statucie Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, przyjętym przez sobór biskupów w 2000 r., w którym stwierdzono, że „teren kanoniczny” Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego obejmuje obszar Federacji Rosyjskiej, Ukrainy, Białorusi,

² Kwestii sytuacji prawosławia na Ukrainie poświęcono odrębne rozważania (Sobczak, 2016, s. 577–598; zob. także: Kozyrskaja, 2014, s. 163–392; Szeptycki, 2013, s. 350–359).

³ Za twórcę teorii „terenu kanonicznego” uważa się metropolitę petersburskiego i ładowskiego Jana Snyczowa (Ławreszuk, 2009, s. 91–101). Pojęciem „terenu kanonicznego” posiłkuje się także Patriarchat Konstantynopolitański, Serbski Kościół Prawosławny oraz Grecki Kościół Prawosławny. Stanowisko Greckiego Kościoła Prawosławnego w zakresie terenu kanonicznego skutkowało orzeczeniem ETPCz w zakresie prozelityzmu (European Court of Human Rights, 1993; 1998).

Litwy, Łotwy, Estonii, Mołdawii, Azerbejdżanu, Kazachstanu, Kirgistanu, Tadżykistanu, Turkmenistanu i Uzbekistanu (Протоиерей Всеволод Чаплин, 2007; *Русская каноническая территория*, b.d.; Ławreszuk, 2009, s. 94). Zauważyć należy, że w ten sposób sobór biskupów niejako stanął na stanowisku przeczącym upadkowi ZSRR, nie przyjmując wyraźnie do wiadomości powstania na jego gruzach nowych państw, z których część odzyskując niepodległość po zaborze w wyniku II wojny światowej stała się członkami Unii Europejskiej, wchodząc także do struktur NATO (Litwa, Łotwa, Estonia). Z punktu widzenia Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego terytorium byłego ZSRR jest religijnie niepodzielne i istnieje nadal w takim kształcie, w jakim funkcjonowało przed rozpadem. Koncepcja terenu kanonicznego zakłada z jednej strony niemożność tworzenia na obszarze tego terenu prawosławnych Kościołów autokefalicznych, z drugiej strony przeczy możliwości postawiania na terenie kanonicznym Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej struktur organizacyjnych innych Kościołów chrześcijańskich, w tym zwłaszcza Kościoła rzymskokatolickiego. Warto zauważyć, że koncepcja terenu kanonicznego istnieje także w bardziej restrykcyjnej odmianie „terytorium kanonicznego”, zgodnie z którą obszarem kanonicznym Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego są także te ziemie, które w przeszłości podlegały patriarchatowi moskiewskiemu⁴. W ten sposób patriarchat moskiewski wydaje się rościć pretensje do obszaru dzisiejszej Rzeczypospolitej, na którym działa Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, lecz którego struktury w przeszłości do 1924 r. podlegały patriarchatowi moskiewskiemu⁵.

⁴ Stanowisko takie formułował m.in. patriarcha Moskwy Cyryl (Załuckij, b.d.). Cyryl propagował koncepcję Świętej Rusi. Twierdził on, że współcześnie Świętą Ruś tworzą Rosja, Białoruś i Ukraina, co jest przeszkodą tworzenia na obszarze tych dwóch ostatnich państw autokefalicznych kościołów prawosławnych (Matreńczyk, 2008, s. 32–33; 2009a, s. 2–4; 2009b, s. 43–44). W okresie sprawowania urzędu przez patriarchę Cyryła dokonano zmian w strukturze administracyjnej Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. W dniu 27 lipca 2011 r. Święty Synod tego Kościoła erygował środkowoazjatycki okręg metropolitalny, a wkrótce potem szereg metropolii i eparchii m.in. w egzarchacie białoruskim. Egzarchat białoruski Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego obejmuje terytorium Republiki Białorusi i powstał decyzją biskupów Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, podjętą w dniach od 9–11 października 1989 r. W skład jego wchodzi 15 eparchii. Obecny egzarchą jest Paweł Ponomariow.

⁵ Zabiegi o uzyskanie autokefalii po I wojnie światowej trwały praktycznie rzecz biorąc od lutego 1920 r. Przeciwstawiał im się patriarcha Moskwy Tichon, pragnący utrzymać Rosyjski Kościół Prawosławny w przedrewolucyjnym kształcie mimo zmian na mapie politycz-

Struktura Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej jest dość skomplikowana. Opis jej wypada rozpocząć od przypomnienia, iż struktury organizacyjne chrześcijaństwa kształtowały się stopniowo. Pierwotny Kościół dzielił się na gminy, zarządzane przez biskupów. Do najważniejszych z nich należały gminy w Jerozolimie, na której czele stał początkowo Jakub Sprawiedliwy, nazywany bratem Jezusa, czasem identyfikowanym z Jakubem Mniejszym, synem Alfeusza; Antiochii; Damaszku; Aleksandrii; Filipii; Efezie, Konyi; Koryncie; Tesalonikach; Laodycei; na terenie Frygii; Filadelfii w prowincji Lidia oraz Rzymie. Tam, gdzie liczba chrześcijan była znaczniejsza, biskupi przybierali tytuł patriarchów, a ich siedziba określona była mianem stolic apostolskich. W II i III w. istniały trzy patriarchaty w: Antiochii, Aleksandrii i Rzymie. W 381 r. powstał patriarchat w Konstantynopolu, a w 451 w Jerozolimie. Tych pięć patriarchów tworzyło tzw. pentarchię, przy czym patriarchowie pozostając w jedności mieli mieć te same prawa na swoich terytoriach.

nej. Wobec stanowiska patriarchatu moskiewskiego rząd podjął wysiłki w kierunku uznania autokefalii przez patriarchę w Konstantynopolu. Nastąpiło to ogłoszeniem w wyniku decyzji Thomosu Patriarchy Grzegorza VII z dnia 13 listopada 1924 r. Decyzję tę podtrzymał następca Grzegorza VII Konstantyn VI w orędziu z dnia 13 lutego 1925 r. Autokefalii tej, udzielonej przez patriarchę w Konstantynopolu, nie uznawały władze patriarchatu moskiewskiego (Papierzyńska-Turek, 1989, s. 124–125). W literaturze polskiej najczęściej przemilcza się fakt, że w czerwcu 1948 r., po aresztowaniu w dniu 25 lutego 1948 r. metropolity Dionizego i cofnięciu przez prezydenta Bolesław Bieruta zgody na pełnienie godności zwierzchnika Kościoła prawosławnego w Polsce (MP 1948, nr 38, poz. 154), decyzją Ministra Administracji Publicznej z dnia 26 kwietnia 1948 r. powołano Tymczasowe Kolegium Rządzące Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego pod przewodnictwem abp. Tymodeusza (MP 1948, nr 45, poz. 229), które wyrzekło się autokefalii otrzymanej od patriarchy konstantynopolińskiego Grzegorza VII, otrzymując w zamian za to autokefalię uchwaloną przez Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego 22 czerwca 1948 r. w dokumencie zatytułowanym „Akt ponownego zjednoczenia Polskiego Kościoła Prawosławnego z Rosyjskim Kościołem Prawosławnym i o nadaniu autokefalii” (Mironowicz, 2006, s. 682; Archiwum Akt Nowych, b.d., por. także: *Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce*, 1948, s. 3–4). Zauważyć należy, że po usunięciu ze stanowiska Metropolity Dionizego stanowisko to objął nie którykolwiek z polskich arcybiskupów prawosławnych, lecz desygnowany przez patriarchę Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego arcybiskup lwowski i tarnopolski Makary (Oksijuk), który przybył do Polski dopiero 5 lipca 1951 r. O zniesieniu autokefalii otrzymanej od Grzegorza VII nie wspomina w swojej ważnej dla problematyki sytuacji prawnej Kościołów i związków wyznaniowych monografii Winiarczyk-Kossakowska (2004).

Wkrótce jednak doszło do sporów dotyczących prymatu wśród patriarchów, w szczególności między patriarchami Rzymu i Konstantynopola⁶.

⁶ Metropolie kościelne w czasach rzymskich powstawały zazwyczaj w tych miastach, w których istniały polityczne ośrodki prowincji Cesarstwa Rzymskiego. W ramach metropolii w jej stolicy odbywały się synody pod przewodnictwem metropolity. Sobór nicejski w 325 r. n.e. nakazał zachowanie starożytnego zwyczaju, w myśl którego biskup Aleksandrii miał sprawować władzę jurysdykcyjną w Egipcie, Libii i Pentapolu, na wzór biskupa Rzymu sprawującego taką samą władzę w Italii, Galii, Hiszpanii i Afryce. Podobny zakres władzy otrzymał biskup Antiochii wobec wschodnich diecezji Cesarstwa Rzymskiego. Uprzywilejowanie wspomnianych trzech biskupstw miało charakter administracyjny i w owym czasie nie wypracowano koncepcji patriarchatów, niemniej biskupi Rzymu Innocenty I (402–417), Leon Wielki (440–461), Grzegorz I (590–604) podnosili, że Rzym jako pierwsza stolica św. Piotra powinna cieszyć się większym prestiżem niż pozostałe. Drugą stolicą Piotrową miała być Aleksandria, polityczna stolica Egiptu, a trzecią Antiochia. Postanowienia soboru nicejskiego nie dotyczyły Jerozolimy, aczkolwiek cieszyła się należną czcią. Na synodzie biskupów (381 r. n.e.), który potem został określony jako I Sobór Konstantynopolitański, ustalono że biskup Konstantynopola (Bizancjum), które jest „Nowym Rzymem”, posiada pierwszeństwo honorowe po biskupie Rzymu, a więc cesarz Justynian Wielki zatwierdził postanowienia tego soboru, sankcjonując powstanie pięciu patriarchatów w obrębie Imperium Rzymskiego w Rzymie, Konstantynopolu, Aleksandrii, Antiochii i Jerozolimie. Obecnie zakres terminu patriarcha komplikuje fakt, że w Kościele katolickim istnieją stolice biskupie, które w sensie tytularnym noszą miano patriarchalnej (m.in. Wenecja, Lizbona, Akwilea, Grado). W tzw. kościołach wschodnich, podporządkowanych biskupowi rzymskiemu – papieżowi – patriarchami są biskupi sprawujący władzę nad wszystkimi biskupami określonego Kościoła wschodniego. Spośród 22 katolickich kościołów wschodnich pięć zarządzanych jest przez patriarchów (chaldejski, koptyjski, maronicki, melchicki oraz armeński) (Wojciechowski, 2011, s. 23–50; Szafranowski, 1985, s. 119–122; Pawluk, 1986, s. 207; Salachas, 2001, s. 69–144; por. także: Atiya, 1978). Po rozpadzie Cesarstwa Rzymskiego patriarcha Konstantynopola przyjął tytuł patriarchy ekumenicznego, czemu sprzeciwił się biskup rzymski obawiając się, że będzie to prowadziło do prymatu patriarchy Konstantynopola w całym chrześcijaństwie. Podczas obrad soboru ignacjańskiego (869–870) Rzym uznał Konstantynopol za drugą co do znaczenia stolicę patriarchatu w Kościele chrześcijańskim. Sobór ten uznawany jest w Kościele katolickim od XI w. za sobór powszechny jako IV Sobór Konstantynopolitański (Hryniewicz, 1993, s. 158; zob. także: Chadwick, 2009, s. 216–219). Wiązała się z tym kwestia używania przez biskupa Konstantynopola od poł. V w. tytułu patriarchy ekumenicznego (Scharf, 1956, s. 385–400; 1959, s. 68–81; Dwornik, 1985; Darrouzés, 1966, s. 47). Na problem pierwszeństwa nakładało się zagadnienie odmiennych zwyczajów obrzędowych na obszarach podległych Rzymowi i Konstantynopolu, którą należy pozostawić na uboczu. Dodatkowo kwestię komplikuje istniejący we wspólnocie prawosławnej problem autokefalii, czyli samodzielności jakiegoś Kościoła w zakresie organizacji kościelnej, hierarchii duchowieństwa, zwyczajów religijnych i liturgii, a także prawodawstwa sądownictwa kościelnego. Autokefalia jest ograniczona zakazem wprowadzania nowych dogmatów i naruszania głównych praw Kościoła powszechnego. Kościół autokefaliczny pozostaje we wspólnocie kanonicznej ze

Patriarchat moskiewski powstał stosunkowo późno za sprawą Jeremiasza II, patriarchy Konstantynopola, w wyniku starań cara Borysa Godunowa (Скрынников, 1991, s. 351; Serczyk, 1994, s. 21–24; Banaszak, 1989, s. 122).

Egzarchat jest jednostką kościelnego podziału administracyjnego występującą w wielu Kościołach prawosławnych oraz w katolickich Kościołach wschodnich. Termin ten wywodzi się z Cesarstwa Bizantyjskiego, gdzie egzarchami tytułowano namiestników cesarskich najważniejszych prowincji. Współcześnie mianem egzarchatu określa się obszar położony poza głównym terenem działania danego Kościoła, poddany władzy kanonicznej, przedstawiciela patriarchy noszącego tytułu egzarchy. Termin „egzarcha” wcześniejszy niż określenie „patriarcha”, obecnie jest częstokroć uznawany w Europie za synonim „biskupa”. Egzarchaty prawosławne podporządkowane są metropoliom, okręgom metropolitalnym, którymi zarządzają metropolici, a niekiedy tylko egzarchowie z tytułem biskupa lub arcybiskupa⁷. Egzarchaty istnieją także w katolickich Kościołach wschodnich.

Jako zasadę dogmatyczną przyjęto, że wszyscy wyznawcy prawosławia, mieszkający na terytorium jakiego państwa są członkami jednego Kościoła. Wiąże się to z problemem autokefalii, czyli szczególnego statusu sprawującego się do samorządności i niezależności w życiu wewnętrznym. Kościoły autokefaliczne zachowują własną obrzędowość, język liturgiczny, zwyczaje, pozostając w jedności wiary z innymi autokefalicznymi Kościołami prawosławnymi⁸. Od Kościołów autokefalicznych należy odróżnić pojęcie

wszystkimi pozostałymi Kościołami, a jego utworzenie może nastąpić za zgodą wszystkich Kościołów wspólnoty (Dagron, Riché, Vauchez, 1999, s. 87–207). Autokefaliczną zwaną jest prowincja kościelna lub Kościół, która decyzją soborową lub cesarską otrzymała prawo do tego, aby zwierzchność nad nią sprawował biskup pochodzący z wyboru bez interwencji patriarchatu. Rozszerzając to pojęcie, biskupstwami autokefalicznymi nazwano biskupstwa niemające biskupów sufraganów (Kyriakos, 1902, s. 99–115, 273–286).

⁷ W czasach ZSRR w skład Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej wchodziły: ukraiński egzarchat (1921–1939, 1945–1990); zachodnioeuropejski egzarchat (1931–1990), północnoamerykański egzarchat (później egzarchat Ameryki Północnej i Południowej 1933–1970); środkowoeuropejski egzarchat (1946–1948 i 1960–1990), wschodnioazjatycki egzarchat (1946–1962); egzarchat Ameryki Centralnej i Południowej (1970–1992). Ponadto istniejący nadal białoruski egzarchat utworzony w 1989 r.

⁸ Obecnie istnieje piętnaście kanonicznych prawosławnych Kościołów autokefalicznych, do których zalicza się cztery starożytne patriarchaty: Konstantynopol, Aleksandria, Antiochia, Jerozolima, patriarchat moskiewski oraz Kościoły: Serbski Kościół Prawosław-

„samorządnych cerkwi”, które funkcjonuje w dokumentach normatywnych patriarchatu moskiewskiego. Terminem tym oznacza się dużą jednostkę terytorialną o specjalnym statusie kanonicznym, ale niebędącą autonomiczną cerkwią⁹.

Powyższe stwierdzenie wskazuje na konieczność przesłедzenia struktury organizacyjnej Kościoła prawosławnego na tym obszarze Azji, który wszedł w skład najpierw Imperium Carskiego, potem ZSRR. Obecnie są to niepodległe republiki: Kazachstan, Kirgistan, Turkmenistan, Tadżykistan i Uzbekistan. Należy podkreślić, że wbrew utartemu przekonaniu funkcjonowanie tych państw w obszarze międzynarodowym jest dość zróżnicowane. Oczywiście wszystkie są członkami Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Przy tym związki z tą ostatnią organizacją mogą wydawać się co najmniej niespodziewane z punktu widzenia geograficznego. Wydaje się to godne odrębnych rozważań. Wszystkie też są członkami Wspólnoty Niepodległych Państw, aczkolwiek, jak wiadomo, aktywność tej organizacji w ostatnim czasie jest znikoma ze względu na fakt, że inicjatorem tego typu procesów integracyjnych była Federacja Rosyjska, które obecnie rozwija kolejny projekt integracyjny – Euroazjatycką Unię Gospodarczą. Do tej ostatniej, jak na razie, przystąpiły jedynie Kazachstan i Kirgistan, a Tadżykistan posiada obecnie jedynie status państwa kandydującego (К ЕАЭС моруҗт..., 2017)¹⁰. Do Szanghajskiej Organizacji Współpracy

ny, Rumuński Kościół Prawosławny, Bułgarski Kościół Prawosławny, Gruziński Kościół Prawosławny; Kościół Cypru; Kościół Grecji, Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny; Albański Kościół Prawosławny; Kościół Prawosławny Czech i Słowacji; Kościół Prawosławny w Ameryce – nazwa nadana przez Moskwę, uznawana także przez Gruziński Kościół Prawosławny, Bułgarski Kościół Prawosławny, Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Kościół Prawosławny Czech i Słowacji.

⁹ Zgodnie z obecnie obowiązującym statutem Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej samorządnymi Cerkwiami w składzie moskiewskiego patriarchatu są cerkwie Mołdawii, Łotwy, Estonii, Ukrainy – „z sprawami szerokiej autonomii”, Rosyjska Cerkiew Prawosławna za granicą, Prawosławna Archidiecezja Ameryki Północnej należąca to Antiochijskiej Cerkwi Prawosławnej, która zerwała więź kanoniczną z patriarchatem moskiewskim podporządkowując się patriarsze Antiochii.

¹⁰ Obok Tadżykistanu rozpatrywane są kandydatury: Mołdowy, Uzbekistanu, Mongolii, Turkmenistanu, Iranu, Turcji, Syrii, Tunezji. Ten zestaw kandydatów wydaje się być dość oryginalny, ale w dużej mierze wyjaśnia meandry polityki Federacji Rosyjskiej na Bliskim Wschodzie oraz w Azji Centralnej.

należą wszystkie postradzieckie państwa Azji Centralnej, z wyjątkiem Turkmenistanu, a obok nich Chiny, Rosja, Indie i Pakistan (Комиссина, Куртов, 2005, s. 252–270; Андреещев, 2008, s. 10–14; Mearsheimer, 2016; Chabal, 2015; 2016; Kalra, Saxena, 2007; Sznajder, 2006; Oresman, 2004). Dodać należy, że do Światowej Organizacji Handlu (WTO) należą: Kirgistan (jako pierwsze z państw WNP), Kazachstan, Tadżykistan. Status obserwatora w WTO ma Uzbekistan, natomiast Turkmenistan nie jest członkiem WTO i nie ubiega się o jakikolwiek status w tej organizacji.

Historycy i politolodzy nie dostrzegają zwykle, że obecność Rosji na obszarze obecnych państw Azji Centralnej datuje się dopiero od drugiej połowy XIX w., kiedy rozpoczęła się ekspansja terytorialna Imperium Rosyjskiego, rywalizującego z państwami zachodnimi, zwłaszcza z Wielką Brytanią (Hopkirk, 2011; Lobanov-Rostovsky, 1933; Dallin, 1949; Bremner, 1839; Connolly, 1834; Edwards, 1885; Harrison, 1971; Havelock, 1840; Hellwald, 1874; *Khiva. A Narrative of the Russian Military...*, 1867; Kuropatkin, 1885; McNeill, 1836; Marvin, 1883; 1884; Menon, 1957; Piassetsky, 1884; Rawlinson, 1875; *Russian Mission into Interior Asia*, 1823; Shaw, 1871; Boulger, 1879; Ali, 1886; Anderson, 1958; Golder, 1914; Marriott, 1944; Michell, 1873; Fisher, 1970; Ingram, 1981; Jelavich, 1964; Quested, 1968; Kazemzadeh, 1968; Davies, 1932; Urquhart, 1835; Morrell, 1854; Baxter, 1885; Curzon, 1889). W 1877 r. premier Benjamin Disraeli w liście do królowej Wiktorii stwierdzał, że atak na Rosję należałoby prowadzić z terenu Azji, wysyłając wojska w rejon Zatoki Perskiej, tak aby oczyścić Azję Środkową z Moskwicynów, spychając ich do Morza Kaspijskiego (Глуценко, 2001, s. 164). Podbijana stopniowo Azja Centralna pozostawała pod władzą administracji wojskowej. Tworząc ją regiony dzieliły się na okręgi zarządzane na obu szczeblach przez przedstawicieli armii. Jednostkami niższego rzędu były *włości* (*волость*), kierowane przez osadników rosyjskich. Ludność miejscowa nie posiadała wszystkich praw obywatelskich, natomiast była zarządzana przez zwierzchników mianowanych przez Rosjan.

Jednostką nadrzędną w podbitej Azji Centralnej był Zachodni Turkiestan¹¹, który wszedł w skład Imperium Rosyjskiego w 1867 r., jednak sam

¹¹ Turkiestan – historyczno-geograficzna nazwa regionu Azji Centralnej od XIX w. do pocz. XX w. Region ten obejmował obszar: Uzbekistanu, Turkmenistanu, Tadżykistanu,

Taszkent został zajęty przez gen. Michała Czerniajewa w 1865 r. (Быков, 2003, s. 51–117). Utworzone zostało wówczas Turkiestańskie Generalne Gubernatorstwo, które w 1886 r. otrzymało nazwę „Turkiestański Kraj” (Губаева, 1991; Ерошкин, 1968; Gumilow, 1972; 2004; Лунин, 1966; Материалы по истории..., 1960; Халфин, 1965; Галкин, 1868; Юлдашев, 1969). W skład Turkiestańskiego Kraju wchodziły: obwód semireczeński, obwód samarkandzki, chaństwo chiwskie¹², obwód zakaspijski, obwód syrdarjiński, obwód fergański oraz emirat bucharski¹³. Istniała znaczna różnica między statusami tych terytoriów, gdyż emiraty Buchary i Chiwy aż do rewolucji

Kirgistanu, Kazachstanu, turańskojęzyczne (turkijskie) obszary południa Syberii, północ Afganistanu i Iranu, Region Autonomiczny Sinciang-Ujgur. Ten ostatni, należący obecnie do ChRL, zdominowany był przez ludność ujgurską. W 1865 r. wybuchła tu rebelia przeciwko panowaniu chińskiemu, w wyniku której Sinciang uniezależnił się, a władzę nad regionem przejął Jakub Beg. W 1871 roku zawarł on umowę z Rosjanami, na mocy której zajęli oni dolinę rzeki Ili. W latach 1875–1877 Chińczycy zdołali odzyskać kontrolę nad prowincją, a na mocy podpisanego w 1881 r. traktatu wycofali się także Rosjanie, choć zachowali Sinciang jako swoją strefę wpływów (Sobczak, 2011, s. 38–79). Pod koniec XIX w. Turkiestan został podzielony na Zachodni (rosyjski), Wschodni (chiński) i Południowy (północ Afganistanu i Iranu). Na terenach Turkiestanu Zachodniego i Wschodniego zamieszkiwali głównie turekkojęzyczne narody, a w Południowym – irańskojęzyczne.

¹² Granice narodowe zostały wyznaczone bez uwzględnienia wewnętrznie zintegrowanych i ukształtowanych historycznie obszarów, przykładem może być m.in. Fergańska Dolina, czyli Cchanat Kokandu, Chorezm, czyli chanat Chiwy, a także obszary Kazachstanu i Uzbekistanu znajdujące się w pobliżu Syr-Darii oraz rosyjskojęzyczne północne rejony Kazachstanu i przygraniczne Rosji. W tym samym czasie sztucznie połączone zostały dość mocno różniące się kulturowo i często wojujące ze sobą północne i południowe obszary Kazachstanu i Kirgistanu, północny i południowy Tadżykistan, różne plemiona Turkmenistanu, amalgamat z Buchary, Chiwy i Kokandu, które utworzyły Uzbekistan (Sobczak, 2017, s. 47–83).

¹³ Emirat bucharski był dość typowym azjatyckim państwem feudalno-despotycznym, w którym panowały relacje patriarchalne. Władza emira ograniczona została przez umowę w 1868 r. pomiędzy Bucharą i Rosją, uzupełnioną kilkoma artykułami przez Rosję w 1873 r. W 1885 r. w Bucharze została zorganizowana rosyjska agencja polityczna do spraw ochrony interesów mieszkańców rosyjskich miejscowości, przy której funkcjonowały specjalne urzędy sądowe, rozpatrujące sprawy rosyjskich obywateli, kierując się przy ich załatwianiu ustawami Imperium Rosyjskiego oraz rozporządzenie o zarządzaniu krajem turkiestańskim. Wspomniane rozporządzenie w 1867 r. zostało zastąpione przez projekt rozporządzenia o administracji obwodów syrdaryjskim i siemireczinskim (Россия-Таджикистан: исторический..., 2009; Тухтаметов, 1966; 1989; Муминов, 1976; Халфин, 1975; Фиолетов, 1941; Рябинский, 1940; 1941; Покровский, 1926; Искандаров, 1960; Ефимов, 1960; Арапов, 1981).

Październikowej zachowały statusy suwerennych państw pod protektoratem Rosji. Generał-gubernator Turkiestanu podlegał bezpośrednio Ministerstwu Wojny, lecz mianowany był, podobnie jak inni generał-gubernatorzy, przez cara. W 1895 r. na podstawie umów międzynarodowych zostały ostatecznie określone granice Rosji z Iranem i Afganistanem. Mianowany w 1867 r. generał-gubernatorem Turkiestanu gen. Konstantin von Kaufman, obejmując urząd stwierdził, że nie zamierza ingerować w przekonania religijne ludności ani w sposób jej życia (MacKenzi, 1967; Shoshana, 2001, s. 34–41). Był zdania, że władze rosyjskie powinny pozyskiwać przychylność lokalnych, islamskich elit, aby w ten sposób zapewnić sobie lojalność mieszkańców. Polityka religijna władz rosyjskich na terenie podbitej Azji sprowadzała się do ignorowania islamu i nieingerowania w jego wewnętrzne problemy, samoograniczania prawosławia do granic etnicznych i religijnych oraz do strategii hamowania ewentualnych konfliktów między islamem a prawosławiem. Władze publiczne akcentowały potrzebę powściągliwości i powstrzymywania prawosławia jako religii państwowej na rzecz budowy imperium opartego w gruncie rzeczy, przynajmniej pozornie, na świeckich podstawach. Cerkiew nie miała także własnej koncepcji prowadzenia polityki społecznej, a także relacji z islamem i ludnością muzułmańską. Oczywiście poszczególni duchowni z dużym entuzjazmem, ale bez poparcia swoich zwierzchników duchownych, chcieli prowadzić działalność misyjną. W literaturze podkreśla się także „separację” między duchownymi związanymi z armią, a resztą kleru prawosławnego. Ten stan rzeczy niezbyt słusznie w doktrynie traktowany był jako przejaw tolerancji.

W skład państwa rosyjskiego weszły obszary zamieszkałe przez zróżnicowane etnicznie i religijnie ludy wschodnio-turkijskie, wschodnio-irańskie i mongolskie, wśród których obok Kazachów, Uzbeków, Turkmenów, Kirgizów i Tadżyków znaleźli się Nogajowie, Tatarzy, Kipczacy, Karakałpacy, Kuramowie, a także Arabowie, Żydzi i Cyganie (Rohoziński, 2014b, s. 48–68). Zwraca się uwagę, że obszar ten choć zróżnicowany etnicznie i religijnie jest kulturowo spójny. Elementem konsolidującym byłby w tej sytuacji Szlak Jedwabny (Latow, 2010, s. 5–25; Аскарлов, Буряков, Гуляев, Сайков, 1990; Ставиский, 1990; Зардарян, 1999) i Cywilizacja Wielkiego Stepu (Gumilow, 2004). Teren byłych pięciu republik ZSRR odpowiada geopolitycznie obszarowi tzw. Heartlandu (Kozłowski, 2011; zob. także: Sengupta, 2009;

Laruelle, Peyrouse, 2011; Le Billon, 2005). Zręczność rosyjskiej polityki religijnej polegała na mnożeniu różnorodnych statusów dla wyznawców różnych religii. W efekcie zauważalny jest wpływ islamu środkowoazjatyckiego na islam tatarski, przy czym Tatarzy w Azji Środkowej prowadzili udaną ekspansję handlową, korzystając z faktu, że kupcy rosyjscy jako niemuzułmanie napotykali istotne przeszkody.

Nie wdając się w próbę przedstawienia skomplikowanych dziejów okupacji rosyjskiej terenów Kazachstanu, Kirgistanu, Tadżykistanu, Turkmenistanu i Uzbekistanu, wypada jedynie zauważyć, że wpisywały się one w rosyjskie aspiracje do uzyskania dostępu do Oceanu Indyjskiego oraz zatrzymania ekspansji brytyjskiej na tym obszarze. Nie sposób też opisywać ruchów religijno-społecznych rozwijających się w emiracie Buchary, chanacie Chiwy i chanacie Kokandu bezpośrednio przed podporządkowaniem sobie tych obszarów przez Rosję i w czasie istnienia Imperium Rosyjskiego. Podkreślić jednak należy, że tuż przed wybuchem rewolucji październikowej pojawia się tu opór lokalnych społeczności przeciwko dominacji Rosjan (Khalid, 1998, s. 285–286). Władza radziecka, umocniwszy się na tym obszarze, podjęła skuteczne działania zmierzające do izolacji jego mieszkańców od sąsiadów: Iranu, Afganistanu i Chin (Shaw, 2011, s. 331–348). W gruncie rzeczy po rewolucji październikowej, mimo werbalnych deklaracji, władze radzieckie nie odeszły od carskiej polityki asymilacji, chociaż w Deklaracji Ludu Pracującego i Wyzyskiwanego zapisano prawo do autonomii narodowej, co jednak nie przełożyło się na realne działania. Deklarowana autonomia miała służyć jedynie potrzebie wyłonienia lokalnych komunistycznych elit politycznych.

Dopiero 2 marca 1870 r., na wniosek oberprokuratora Świętego Synodu, car Aleksander II polecił utworzenie w Turkiestańskim Kraju eparchii prawosławnej¹⁴. Decyzją Świętego Synodu z dnia 12 listopada 1871 r. zarząd eparchii turkiestańskiej i taszkenckiej powierzono biskupowi Sofoniaszowi

¹⁴ Eparchie w Kościele prawosławnym były odpowiednikami istniejących w chrześcijaństwie zachodnim diecezji. Terytorium eparchii podlegało metropolicie. Wyższą jednostką administracyjną, podległą także metropolicie, była archieparchia (Бердников, 1888, s. 165–169; Епископ Никодим (Милош), 2001, s. 359–393; Гибулянов, 1908; Смолич, 1997, s. 263–288; Барсов, 1882; 1885; Богоявленский, 1902; Горчаков, 1880; Григорович, 1866; Д[урново], 1888).

(Софония Стефан Васильевич Сокольский)¹⁵, podnosząc go do godności arcybiskupa. Siedzibą eparchii turkiestańskiej został jednak nie Taszkent, a miasto Wierny (obecnie Ałma-Ata). W dniu 1 stycznia 1872 r. erygowano katedrę turkiestańską. Pierwotnie, przed utworzeniem eparchii, na terenie Turkiestańskiego Kraju istniało trzynaście cerkwi. W trakcie sprawowania urzędu przez arcybiskupa Sofoniasza ich liczba wzrosła do 42. W 1916 r.

¹⁵ W 1823 r. ukończył seminarium duchowne w Twerze, a w 1827 r. – studia na Petersburskiej Akademii Duchownej (ze stopniem magistra). Wieczyste śluby mnisze złożył sz`ostego września tego samego roku, 8 września został wyświęcony na hierodiakona, zaś 11 września – na hieromnicha. W tym samym roku został wykładowcą seminarium duchownego w Twerze, a w latach 1828–1829 był ponadto jego inspektorem. Następnie od 1829 do 1831 r. był inspektorem (później rektorem) seminarium duchownego w Wołogdzie, profesorem filozofii w tejże szkole oraz przełożonym monasteru Przemienienia Pańskiego na Wyspie Kamiennej. Pełnił ponadto funkcję cenzora kazań wygłaszanych w eparchii wołogodzkiej. W 1831 r. został przeniesiony na stanowisko inspektora i wykładowcy do seminarium duchownego w Archangielsku. Od 1832 r. do 1835 r. był natomiast rektorem niższej szkoły duchownej w tym samym mieście. W 1835 r. został przeniesiony ponownie na stanowisko rektora seminarium duchownego w Orle. W tym samym roku otrzymał godność archimandryty, został członkiem konsystorza eparchii orłowskiej i przełożonym monasteru Świętych Piotra i Pawła w Mceńsku. W 1839 powierzono mu stanowisko rektora seminarium duchownego w Kamieńcu Podolskim, a następnie także cenzora kazań głoszonych w eparchii podolskiej i przełożonego monasteru Trójcy Świętej w Kamieńcu Podolskim. Po pięciu latach przeniesiono go do seminarium duchownego w Jarosławiu, także jako rektora, które to stanowisko zwyczajowo łączył z obowiązkami przełożonego monasteru Objawienia Pańskiego i św. Abrahama Rostowskiego w Rostowie. Od 1845 r. był ponadto dziekanem wszystkich monasterów w eparchii jarosławskiej i rostowskiej. Jeszcze w 1845 r. został przeniesiony do eparchii twerskiej i przez dwa lata był rektorem miejscowego seminarium oraz członkiem konsystorza. W latach 1847–1848 służył natomiast w Mohylewie jako rektor seminarium, przełożony monasteru Objawienia Pańskiego, cenzor kazań i członek konsystorza. W latach 1848–1860 był kapelanem cerkwi przy rosyjskich ambasadach – najpierw przez pięć lat w Konstantynopolu, a od 1855 do 1860 r. – w Rzymie. W 1861 w Erywaniu przyjął do Cerkwi rosyjskiej grupę nestorian przybyłych z terenów Turcji i Persji. W dniu 3 marca 1863 został wyświęcony na biskupa nowomyrhorodzkiego, wikariusza eparchii chersońskiej. Był człowiekiem wszechstronnie wykształconym – znał wiele języków, swobodnie władał francuskim i włoskim, tłumaczył z greki i języka syryjsko-chaldejskiego. Jest autorem licznych prac, m.in. *О несогласии церкви Армянской с Вселенскою Православною. Составлено одним православным христианином и напечатано с прибавлениями и примечаниями. Перевод с греческого Софонии, епископа Новомиргородского* (1867); *Грамматика сиро-халдейского языка и обширный русско-сирийский словарь; О иаковитах* (1863) (Путинцев, 1884).

siedzibę eparchii przeniesiono z miasta Wierny do Taszkientu, przy czym jednocześnie utworzono w ramach tej eparchii wikariat wierneński.

Następcą biskupa Sokolskiego był biskup Aleksander (Андрей Кульчицкий), sprawujący rządy w eparchii w okresie 1877–1883, syn duchownego unickiego, absolwent prawosławnego seminarium duchownego w Wilnie, który po ukończeniu Petersburskiej Akademii Duchownej przez krótki czas przebywał na misji w Chinach, a następnie po pobycie w Petersburgu przez siedem lat w Rzymie, jako kapelan przedstawicielstwa dyplomatycznego w Rosji. Funkcję zwierzchnika eparchii objął jeszcze przed uzyskaniem święceń biskupich, co nastąpiło 12 marca 1878 r. Opuszczając Taszkent, objął eparchię kostromską i galicką. Zmarł w 1888 r. Po nim rządy w eparchii objął biskup Neofit (Николай Васильевич Неводчиков), który wcześniej wyświęcony został na biskupa jelizawietgradzkiego, wikariusza eparchii chersońskiej. W 1892 r. otrzymał godność arcybiskupią, obejmując eparchię kiszyniowską.

Jego następcą był biskup Grzegorz (Лев Полетаев), były członek Komitetu ds. Cenzury Cerkiewnej w Petersburgu (1888–1891), potem biskup pomocniczy eparchii wileńskiej i litewskiej z tytułem biskupa kowieńskiego. Zamierzał prowadzić działalność misyjną wśród Kirgizów, czemu przeszkodził generał gubernator Turkiestanu Aleksander Wriewski¹⁶. Następcą Grzegorza był biskup Nikon (Филипп Григорьевич Богоявленский), absolwent seminarium duchownego w Tule, a następnie Kijowskiej Akademii Duchownej. Kapelan cerkwi przy ambasadzie rosyjskiej w Rzymie, następnie biskup sarapulski, wikariusz eparchii wiackiej, potem jarosławskiej. Planował otwarcie w Turkiestanie seminarium duchownego i przeniesienie siedziby biskupów z Wiernego do Taszkentu. Planów tych jednak nie urzeczywistnił.

Po nim rządy w eparchii objął bp Arkadiusz (Аркадий Константинович Карпинский), który wcześniej był wikariuszem eparchii niżnonowogrodzkiej, a 6 października 1896 r. został przeniesiony do eparchii turkiestańskiej i taszkenckiej. Kierując nią utworzył 22 nowe parafie, 22 szkoły parafialne i przekształcił istniejącą wcześniej żeńską wspólnotę św. Mikołaja w prawosławny klasztor żeński. W 1892 r. został biskupem riazańskim i zarajskim.

¹⁶ Po pobycie w Taszkencie został przeniesiony do Moskwy, gdzie przebywał najpierw w monasterze dońskim, potem nowospasskim, gdzie po śmierci w 1914 r. został pochowany (Rohoziński, 2014c, s. 300–301).

Kolejnym zwierzchnikiem eparchii turkiestanckiej i taszkenckiej został Paisjusz (Петр Иванович Виноградов), który wcześniej od 1891 r. był biskupem włodzimiersko-wołyńskim (od 1892 r. eparchia ta nosiła nazwę krzemieniecki). Warto zauważyć, że pełnił on wcześniej funkcję kapelana kolejnych dwóch pułków piechoty. Był kandydatem nauk, wykładowcą seminarium duchownego w Witebsku, potem rektorem seminarium w Tiflisie. Starał się zdyscyplinować duchownych. Podjął starania o przeniesienie katedry do Taszkontu, wchodząc w konflikt z miejscową administracją carską. W wyniku tych nieporozumień przeszedł w stan spoczynku, przeniósł się do Astrachania, gdzie zmarł 26 grudnia 1908 r.

W 1906 r. rządy w eparchii turkiestańskiej i taszkenckiej objął biskup Antoni (nazwisko świeckie książę Давид Ильич Абашидзе), pochodzący z gruzińskiego rodu arystokratycznego¹⁷. Dzięki jego zabiegom najbiedniejsza wówczas eparchia Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego uzyskała wsparcie materialne cara Mikołaja II, a liczba jej wiernych wzrosła dwukrotnie. Jednak już w 1912 r. został on mianowany ordynariuszem eparchii taurydzkiej i symferopolskiej. W tym też roku biskupem turkiestańskim i taszkenckim został biskup Innocenty (Инокентий, imię świeckie Александр Дмитриевич Пустынский), który w 1918 r. został podniesiony do godności arcybiskupa, a kilka lat później w 1923 r. przeszedł w stan spoczynku¹⁸. Począwszy od 1923 r. eparchia wstrząsana była wewnętrznymi sporami między zwolennikami „Żywej cerkwi”.

Następcą bp. Pustynskiego był biskup Łuka (Лука, imię świeckie Валентин Феликсович Волно-Ясенецкий)¹⁹, który sprawował rządy w diecezji

¹⁷ Był on początkowo od 23 kwietnia 1902 r. wikariuszem egzarchatu gruzińskiego, potem w 1905 r. został przeniesiony do eparchii podolskiej, a w 1914 r. już jako ordynariusz eparchii taurydzkiej i symferopolskiej podniesiony do godności arcybiskupiej (Владимир, 2003, s. 80–96; Марущак, 2005).

¹⁸ W przeszłości członek rosyjskiej misji prawosławnej w San Francisco, duchowny w różnych parafiach w Stanach Zjednoczonych. Przeniesiony na to stanowisko z eparchii jakuckiej i wiliuskiej, mianowany po kilkuletnich rządach w 1918 r. arcybiskupem. W stan spoczynku przeszedł w 1923 r. Następnie był w okresie 1924–1929 w ramach niekanonicznej Cerkwi metropolitą kijowskim i halickim, a w latach 1929–1934 – archangielskim i chołmogorskim. W 1934 r. po definitywnym przejściu w stan spoczynku zamieszkał w Ałma-Acie, gdzie został aresztowany i rozstrzelany.

¹⁹ Postać tego wybitnego duchownego, lekarza i działacza społecznego godna jest szczegółowego upamiętnienia, a losy życia mogłyby stanowić kanwę filmu. Urodził się on

w okresie od 1923 r. Według niektórych źródeł był on także zwierzchnikiem eparchii w okresie od 1927 do 1929 r. W 1925 r. wikariuszem turkiestańskiej eparchii z prawem sprawowania jej zarządu był biskup Sergiej (Сергий, imię świeckie Алексей Петрович Лавров) (Ходаковская, 2013). W 1927 r. rządu eparchii taszkenckiej i turkestanckiej objął metropolita Nikander (Никандр, imię świeckie Николай Григорьевич Феноменов). W 1929 r. został on zmuszony do powrotu do Moskwy, a do Taszkontu wrócił dopiero przed śmiercią w 1933 r. W dniu 28 marca 1933 r. na katedrę taszkencką został niespodziewany przeniesiony Anatazy (Анастасий, imię świeckie Александр Антонович Малинин), który jednak nigdy nie wyjechał do Taszkontu, lecz objął eparchię saratowską w sierpniu 1933 r., a w 1935 r. miał przejść w stan spoczynku.

27 kwietnia 1877 r. w Kerczu na Krymie. Ojciec Feliks pochodzący z polskiej rodziny szlacheckiej, rzymski katolik, pracował jako prowizor. Matka Maria Kudrina była prawosławną Rosjanką. Przyszły biskup uczęszczał do ogólnokształcącego gimnazjum i jednocześnie do Szkoły Sztuk Pięknych w Kijowie. Marzył o studiach w Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu. Przez pewien czas zamieszkiwał w Jasnej Polanie pod opieką Lwa Tołstoja. Zerwał jednak z ruchem tołstojowców, postanowił podjąć studia medyczne, lecz nie dostał się na nie z braku miejsc. Rozpoczął więc studia prawnicze, wyjechał następnie na krótko do Kijowa, gdzie uczył się malarstwa w prywatnej szkole. Następnie powrócił do Kijowa. W 1898 r. podjął studia medyczne, które ukończył w 1903 r., po czym podjął pracę jako chirurg w armii rosyjskiej, żeniąc się z Anną Łańską. Po ślubie zamieszkał w Ardatowie w guberni symbirskiej, gdzie podjął pracę jako kierownik szpitala. Potem kolejno pracował w Wierchnim Lubażu w guberni kurskiej, Fatieżu w tej samej guberni, wreszcie wyjechał do Moskwy w celu napisania pracy doktorskiej. W 1915 r. wydał rozprawę doktorską, otrzymując tytuł doktora nauk medycznych. Kolejno pracował we wsi Romanówka i Peresławiu Zalewskim, wreszcie w Taszkencie na stanowisku naczelnego lekarza i wykładowcy na miejscowym uniwersytecie. Po wybuchu rewolucji październikowej został aresztowany i uwięziony w wyniku donosu. W 1921 r. przyjął najpierw święcenia diakońskie, a potem kapłańskie, pracując jednak nadal na uniwersytecie. W 1923 r. został nominowany na ordynariusza eparchii taszkenckiej, aresztowany i uwięziony i skazany na trzyletnią zsyłkę do Jenisejska. Po uwolnieniu udał się do Czerkas, potem do Taszkontu. Nie zgodził się na przyjęcie obowiązków biskupa eparchialnego. W 1930 r. został skazany na zsyłkę do Archangielska. Po jej zakończeniu starał się o pracę w Moskwie. Znalazł w końcu zatrudnienie w Taszkencie, jednak został wkrótce ponownie aresztowany, uwięziony oraz skazany. Po napaści wojsk hitlerowskich na ZSRR został mianowany konsultantem w szpitalu w Kraju Krasnojarskim. Opublikował w tym czasie prace naukowe, za które otrzymał Nagrodę Stalinowską w dziedzinie medycyny, którą przekazał na pomoc dzieciom. Od 1946 r. był biskupem symferopolskim i krymskim. Zmarł 11 czerwca 1961 r. Kanonizowany 22 listopada 1995 r., najpierw jako święty eparchii symferopolskiej i krymskiej, a następnie ogłoszony świętym w całym Kościele prawosławnym (Maruszczak, 2004).

Kolejnym zwierzchnikiem eparchii taszkenckiej był arcybiskup Arseniusz (Арсений, imię świeckie Авксентий Стадницкий) z pochodzenia Mołdawianin, absolwent Kijowskiej Akademii Duchownej, doktor nauk teologicznych, autor wielu rozpraw i artykułów, wikariusz eparchii moskiewskiej, potem biskup pskowski. Jeden z pretendentów do urzędu patriarchy Moskwy i całej Rusi. Po uwięzieniu i skazaniu na zsyłkę do Taszcentu i został w 1933 r. metropolitą taszkenckim, pełniąc tę funkcję do 1937 r. Po śmierci abp. Arseniusza nastąpił rozdział dotychczasowej eparchii taszkenckiej i turkiestańskiej na „taszkencką i środkowoazjatycką” oraz „ałma-atcką i kazachstańską”.

Następnym zwierzchnikiem eparchii taszkenckiej był bp Borys (Борис, imię świeckie Владимир Павлович Шипулин), który funkcję tę pełnił niespełna dwa lata, bo mianowany w 1936 r. już w roku następnym został aresztowany i rozstrzelany. Od śmierci bp. Borysa w 1938 r. do 1944 r. stanowisko zwierzchnika eparchii pozostało nieobsadzone. Następnie powierzono tę funkcję biskupowi Cyrylowi, wcześniejszemu biskupowi penzenskiemu i sarańskiemu, który sprawował rządy do 1946 r., kiedy został przeniesiony na funkcję biskupa iwanowskiego. Kolejnym zwierzchnikiem eparchii był Guriasz (Гурий, imię świeckie Вячеслав Михайлович Егоров), który w 1952 r. uzyskał godność arcybiskupa, a rok później został biskupem saratowskim, potem kolejno: czernihowskim, dnipropropietrowskim, mińskim, leningradzkim i wreszcie symferopolskim.

W grudniu 1928 r. Odnowiony „Święty Synod” na czele z metropolitą Sergijem wydzielił w granicach ZSRR (nie licząc Ukrainy) osiemnaście metropolii, w ramach których znalazły się kazachstańska i środkowoazjatycka. W dniu 5 czerwca 1945 r. powstały eparchie kazachstańska i ałma-atcka, które przekształcone w 1991 r. w trzy samodzielne eparchie: ałmacko-semipała-cińska²⁰, uralsko-gurjewska oraz szymkencko-akmolińska (Митрополичий округ Русской..., 2003).

Warto zauważyć, że w 1905 r. większość ludności Zachodniego Turkiestanu stanowili tzw. inorodcy. Tą nazwą, w sposób przewrotny, określano azjatyckich poddanych Imperium Rosyjskiego, którzy z punktu

²⁰ W 1999 r. zmieniono nazwę na eparchię astańsko-ałmacką ze względu na uzyskanie przez Astanę statusu miasta stołecznego.

widzenia Rosjan byli niewątpliwie obcego pochodzenia, a przecież byli autochtonami²¹.

Po wybuchu rewolucji turkmeńscy rewolucjoniści proponowali władzom w Moskwie utworzenie autonomicznej Republiki Turkiestanu, wcielonej do Rosji, ale jednoczącej wszystkie narody muzułmańskich Turków z tego regionu. Projekt ten został jednak odrzucony przez W. Lenina. W efekcie Turkmeni poparli basmaczów, nie porzucając jednak idei autonomicznej republiki. Problem był o tyle trudny, że miejscowi Rosjanie postrzegali teren Turkiestanu jako swoistą kolonię, akceptując komunizm, aby zachować swój status. Wyznawcy islamu byli dla nich nacjonalistami, mającymi za cel zniszczenie ich przywilejów. W wyniku zaistniałej sytuacji oraz wobec groźby rozbicia ruchu komunistycznego na obszarze Turkiestanu, władze w Moskwie zabroniły używania nazwy Turkiestan, która z racji swojej wagi historycznej i kulturowej mogła zjednoczyć wszystkich mieszkańców tego regionu wokół islamu, języka tureckiego i kultury, wprowadzając neutralną, jak się wydawało, nazwę geograficzną Azja Środkowa²². W Konstytucji ZSRR Turkiestan nie został wymieniony jako suwerenna republika, ale jako jedno z autonomicznych państw Azji Środkowej, przyłączonych do ZSRR w ramach RFSRR. W konsekwencji Kazachowie, Uzbegy, Tadzycy, Turkmeni, a także Kirgizi uzyskali odrębne państwa narodowe, wraz ze zobowiązaniem używania tylko języka narodowego²³.

Antyreligijna działalność władz radzieckich doprowadziła do faktycznego zaprzestania działalności eparchii w Azji Środkowej. Sytuacja ta miała wpływ na późniejsze prace historyków, eksponujących kontrrewolucyjną działalność duchownych na różnych etapach rewolucji i wojny domowej (Асанова,

²¹ W 1905 r. w Turkiestanie żyło 320 tys. Rosjan i 5,5 mln inorodców, aczkolwiek w przeddzień wojny następował szybki wzrost liczby Rosjan, głównie rolników oraz robotników małych przedsiębiorstw. Osiedlono w tym regionie studentów relegowanych z uniwersytetów (Carrère D'Encausse, 2014, s. 139–141).

²² Odnośnie do pojęć „Azja Centralna” i „Azja Środkowa” zob. przyp. 1.

²³ Dla Uzbeków należało przy tym stworzyć język literacki, gdyż posługiwali się oni generalnie odmianą tureckiego, a w środowiskach wykształconych – tadżyckim. Istniały też dialekty plemion turkmeńskich i karakałpackich. Ujgurzy nie uzyskali odrębnego terytorium, jednak pozwolono im rozwijać własną kulturę i język. Niewątpliwie władze rosyjskie kierowały się tym, że za pośrednictwem tej ludności można będzie wywierać nacisk na mniejszość ujgurską w Chinach (Sobczak, 2011, s. 38 i n.).

2003, s. 167–169). Generalnie rzecz biorąc w literaturze wyróżnia się trzy okresy stosunków między państwem a Cerkwią prawosławną na obszarze Azji Środkowej. Pierwszy z nich to okres od początku rewolucji do 1941 r., nazywany czasami „czerwonego terroru” i „wojującej bezbożności”. Wówczas setki tysięcy duchownych i wiernych zostało straconych bądź trafiło do obozów. Ponad tysiąc z nich Cerkiew uznała później za świętych męczenników. Sytuację pogorszył podział wewnątrz Cerkwi, zainspirowany przez organy GPU i pojawienie się tzw. żywego Kościoła. W tych ciężkich warunkach eparchie praktycznie przestały istnieć. W kolejnym etapie, zapoczątkowanym w 1941 r. i trwającym do 1964 r. – Cerkiew zaczęła odzyskiwać swoją strukturę organizacyjną, co związane było z budzeniem i wspieraniem ducha patriotycznego żołnierzy i pracujących na potrzeby frontu pracowników. Jednak pod koniec tego okresu w latach 60. ponownie rozpoczęto represje wobec wyznawców różnych religii, prowadzoną przez świetnie przygotowanych komisarzy ds. religii.

W tych trudnych warunkach arcybiskup Taszkontu i Azji Środkowej bp Ermogen (Ермогѣн lub Гермоген, imię świeckie Алексѣй Степѣанович Гѡлубев) (Стенограмма разбора дела архиепископа Ермогена..., b.d.)²⁴, następcą na stolicę eparchii po bp. Guriaszu powołany na ten urząd w 1953 r. doprowadził, jeszcze przed pozbawieniem go funkcji arcybiskupa przez władze polityczne w 1960 r., do odbudowy katedry taszkenckiej i umocnienia struktur organizacyjnych eparchii. Po zwolnieniu został abp. omskim, tiu-meńskim, wreszcie kałuskim i borowskim. Kolejnym zwierzchnikiem eparchii był bp Gawrił (Гавриил, imię świeckie Дмитрий Иванович Огородников), absolwent szkoły handlowej, potem wojskowej, oficer armii rosyjskiej w I wojnie światowej. Od 1918 r. przebywający na emigracji w Chinach. Po ukończeniu seminarium duchownego prowadzonego przez rosyjską misję prawosławną powołany na bp. chabarowskiego i władystockiego, potem astrachańskiego i jenotajewskiego. W 1960 r. otrzymał godność arcybiskupa, a następnie w 1963 r. został arcybiskupem taszkenckim i Azji Środkowej, który to urząd sprawował do śmierci w 1971 r. (*Заславский*, 2010). Abp.

²⁴ Poprzednikami arcybiskupa Ermogena byli metropolita Guriasz (Гурій, imię świeckie Вячеслав Михайлович Егоров), sprawujący posługę duchową w latach 1946–1953 oraz arcybiskup Cyryl (Кирилл, imię świeckie Леонід Николаевич Поспелов), sprawujący posługę duchową w latach 1944–1946.

Gawriła zastąpił w 1971 r. bp Platon (Платон Петр Егорович Лобанков), człowiek na tle swoich poprzedników dość kiepsko wykształcony, legitymujący się przed ukończeniem studiów teologicznych w Moskiewskiej Akademii Duchownej jedynie świadectwem siedmioklasowej szkoły i kursów zawodowych. Został jednak 2 czerwca 1970 r. mianowany biskupem argentyńskim przez Święty Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i zwierzchnikiem egzarchii Ameryki Środkowej i Południowej. Rok później został mianowany biskupem samarkandzkim i wikariuszem eparchii taszkenckiej. Rok później powierzono mu eparchię woroneską i lipiecką (Yakemenko, 2010).

Następcą arcybiskupa Platona był abp Bartłomiej (Варфаламей, imię świeckie Николай Николаевич Гондаровский), kandydat nauk teologicznych, absolwent Moskiewskiej Akademii Duchownej, kierownik rosyjskiej myśli prawosławnej w Jerozolimie, zwierzchnik eparchii saratowskiej i wołgogradzkiej, potem przez dwa lata bp wiedeński i austriacki, potem tulski i bielowski. Od 1969 r. kiszyniowski i mołdawski, a od 1972 r. biskup eparchii taszkenckiej i Azji Środkowej. W 1973 r. podniesiony został do godności arcybiskupiej, a w 1987 r. został arcybiskupem orłowskim i briańskim. Zmarł w 1988 r. W 1987 r. rządy eparchii taszkenckiej i Azji Środkowej objął abp Lew (Лев, imię świeckie Николай Львович Церпицкий), syn duchownego urodzony w Załużu na Białorusi. Po odbyciu służby wojskowej i ukończeniu seminarium duchownego, kontynuował naukę w Leningradzkiej Akademii Duchownej, a następnie w Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie. W dniu 1 listopada 1987 r. został biskupem taszkenckim i Azji Środkowej, a po trzech latach został przeniesiony na katedrę nowogrodzką i staroruską²⁵.

Po abp. Lwie zwierzchnikiem eparchii taszkenckiej i Azji Środkowej został Włodzimierz (Владимир, imię świeckie Василий Захарович Иким)²⁶,

²⁵ W 1995 r. został podniesiony do godności arcybiskupa. W 2001 r. po erygowaniu metropolii nowogrodzkiej był jej zwierzchnikiem z tytułem metropolity. Według Archiwum Metrochina był agentem KGB o pseudonimie Władimir (Русская Православная Церковь, b.d.; Киреев, 2002; Ф.И.О.: Церпицкий Николай Львович, b.d.).

²⁶ Absolwent seminarium duchownego w Odessie (1963 r.) oraz doktor teologii Moskiewskiej Akademii Duchownej (1967 r.). W 1965 r. wstąpił do zakonu, przyjmując imię Włodzimierz, wyświęcony na hieromnicha. W 1978 r. skierowany do Czechosłowackiej Cerkwi Prawosławnej, gdzie mianowany został opatem cerkwi Świętych Piotra i Pawła w Karlowych Warach, a następnie podniesiony do rangi archimandryty. W czerwcu 1985 r. wyświęcony na biskupa podolskiego, wikariusza moskiewskiej eparchii. Na mocy decyzji

Mołdawianin, urodzony w 1940 r. Po ukończeniu szkoły średniej wstąpił do seminarium duchownego w Odessie, w którym naukę przerwało mu wezwanie do służby wojskowej. Po jej odbyciu kontynuował studia w Moskiewskiej Akademii Duchownej, które ukończył uzyskując tytuł kandydata teologii. Następnie pełnił posługę duchowną w Czechach i na Słowacji. 20 czerwca 1990 r. został zwierzchnikiem eparchii taszkenckiej i Azji Środkowej. 25 lutego 1991 r. podniesiono go do godności arcybiskupa, a 25 lutego metropolity. 27 lipca 2011 r. został metropolitą omskim i tawriczeskim. Jego następcą został abp. Wincenty (Викентий, imię świeckie Виктор Александрович Морарь)²⁷, absolwent Moskiewskiej Akademii Duchownej. Wcześniej był abp. jekaterynberskim i wierchoturskim. W 2001 r. Święty Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego powołał go na katedrę taszkencką i uzbecką, a związku z objęciem przez niego nowo utworzonego środkowoazjatyckiego okręgu metropolitalnego został podniesiony do godności metropolity.

Środkowoazjatycki Okręg Metropolitalny z siedzibą w Taszkencie został powołany w 27 lipca 2011 r. decyzją Świętego Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (wcześniej decyzją synodu z 26 lipca 2010 r. został nazwany okręgiem metropolitalnym Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w Republice Kazachstan), grupuje jednostki duszpasterskie Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego na terytorium Uzbekistanu, Kirgistanu, Tadżykistanu

Świętego Synodu został zwolniony w 1988 r. została mianowana wiceprezesem Wydziału Zewnętrznych Stosunków Cerkiewnych Patriarchatu Moskiewskiego. Dwa lata później został biskupem taszkenckim i środkowoazjatyckim, a w 1991 r. został podniesiony do rangi archibiskupa. W 2002 r. został metropolitą, a w 2011 r. mianowany metropolitą omskim i tarskim i w 2012 r. mianowany zwierzchnikiem omskiej metropolii, co skutkowało zmianą tytułu na metropolitę omskiego i tawriczeskiego.

²⁷ Absolwent Moskiewskiego Seminarium Duchownego (1978), a także Moskiewskiej Akademii Duchownej (1982). W tej ostatniej uzyskał stopień doktora teologii. W 1981 r. został mnichem, przyjmując imię Wincenty oraz wyświęcony na hierodiakona, a rok później na hieromnicha. W 1985 r. podniesiony do rangi igumena. Decyzją Świętego Synodu w 1990 r. mianowany biskupem benderskim, wikariuszem eparchii kiszyniowskiej oraz podniesiony do rangi archimandryty, a następnie biskupa. W 1995 r. został biskupem abakańskim i kyzylskim. Podniesiony do rangi archibiskupa na mocy ukazu patriarchy Aleksego II w 1999 r., a następnie skierowany do katedry jekaterynberskiej. W trakcie posiedzenia Świętego Synodu w dniu 27 czerwca 2011 r. został mianowany wielbnyim taszkienckim i uzbekistańskim oraz przewodniczącym nowo utworzonego Środkowoazjatyckiego Okręgu Metropolitalnego, a w związku z tym podniesiony do rangi metropolity. W tym samym roku wszedł w skład stałych członków Świętego Synodu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej.

i Turkmenistanu. Do czasu jego utworzenia parafie Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego z obszaru Uzbekistanu, Kirgistanu i Tadżykistanu należały do eparchii taszkenckiej i Azji Środkowej, natomiast parafie w Turkmenistanie były zorganizowane w odrębny, podlegający patriarsze dekanat.

Środkowoazjatycki okręg metropolitalny dzieli się na trzy eparchie: taszkencką, biszkecką oraz duszanbeńską i tadżycką. W jego skład wchodzi także Patriarszy dekanat parafii Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w Turkmenistanie, obejmujący teren Republiki Turkmenistan. Powstał jeszcze przed utworzeniem Środkowoazjatyckiego Okręgu Metropolitalnego w dniu 12 października 2007 r. poprzez wydzielenie obszaru dekanatu z ówczesnej eparchii taszkenckiej i środkowoazjatyckiej. Funkcje dziekana spełnia arcybiskup piatigorski i czerkieski Teofilakt (Феофилакт, imię świeckie Денис Анатольевич Курьянов)²⁸. W skład dekanatu wchodzi dwanaście parafii, skupionych w trzech okręgach: aszchabadzki – administrowanym przez ks. prof. Joanna Копача; balkańskim, którego administratorem jest ks. prof. Aleksandr Warłamow i maryjskim, administrowanym przez ks. prof. Andrieja Paszczenko. Na terenie dekanatu istnieje żeński klasztor św. Mikołaja Cudotwórcy w Aszchabadzie oraz funkcjonuje Prawosławne Centrum Duchowo-Oświecenielskie przy parafii św. Mikołaja w Aszchabadzie.

Eparchia taszkencka obejmuje terytorium Uzbekistanu, stolicą jej jest Taszcent. Eparchia ta obejmowała wcześniej praktycznie całe obecne terytorium Środkowoazjatyckiego Okręgu Metropolitalnego. Nosila także nazwę eparchii taszkenckiej i uzbeckiej. Dzieli się na pięć okręgów: **taszkencki** – obejmujący Taszcent i taszkencką *obłas't*; **samarkandzki** – obejmujący *obłas'ti*: samarkandzką (wilajet samarkandzki), surchandaryjską (wilajet surchandaryjski) i kaszkadaryjską (wilajet kaszkadaryjski); **gulistanski** – obejmujący *obłas'ti*: syrdaryjski (wilajet syrdaryjski), dżyzacką (wilajet dżyzacki); **fergański** – obejmujący wilajet fergański, wilajet namangański,

²⁸ Absolwent seminarium duchownego w Stawropolu oraz Instytutu Przyjaźni Narodów Kaukazu w tymże mieście na kierunku psychologia. Kandydat teologii Moskiewskiej Akademii Duchownej. Biskup Magnitogorska, wikariusz eparchii czelabińskiej, kurgańskiej. Od 2008 r. wikariusz eparchii moskiewskiej, z tytułem biskupa bronnickiego. Sprawował nadzór nad parafiami Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w Turkmenistanie. Od 31 marca 2009 r. ordynariusz eparchii smoleńskiej i wiaziemskiej. Od 2001 r. biskup piatigorski i czerkieski. Od 2014 r. arcybiskup (Пресс-служба Патриарха Московского и всея Руси, 2014).

wilajet andiżański; **bucharski** – obejmujący *obłas'ti*: bucharski (wilajet bucharski), nawojski (wilajet nawojski), chorezmijski (wilajet chorezmijski) oraz Republikę Karakałpacką leżącą w granicach Uzbekistanu, aludnioną przez Kazachów, Uzbeków i Karakałpaków.

Eparchia biszkecka obejmuje terytorium Kirgistanu. Jej zwierzchnikiem jest bp. Daniel (Даниил, imię świeckie Семен Олегович Кузнецов)²⁹, absolwent Moskiewskiej Akademii Duchownej, były prorektor i rektor Szkoły Duchownej w Kijowie. W dniu 4 listopada 2012 r. mianowany biskupem urzumskim, a w 2014 r. przeniesiony na stanowisko zwierzchnika eparchii biszkeckiej i kirgiskiej. Poprzednikiem bp. Daniela był bp. Teodozjusz (Феодосий, imię świeckie Сергей Михайлович Гажу)³⁰, absolwent

²⁹ Absolwent seminarium duchownego w Saratowie, w 2001 r. wyświęcony na diakona, a następnie na prezbitera, wszedł w skład kleryków cerkwi katedralnej w Saratowie. W 2002 r. został przyjęty do eparchii wiatskiej. W latach 2005–2006 był opatem cerkwi Aleksandra Newskiego w Omutińsku, zaczynając od lipca 2005 r. jest dziekanem okręgu omutińskiego. Od 2006–2009 był opatem soboru Trójcy Świętej w Omutińsku. W 2008 r. wstąpił do zakonu, przyjmując imię Daniel. Od 2009 r. wszedł w skład kleru soboru katedralnego Świętego Uśpienia Bogurodzicy klasztoru męskiego w Kirowie. W 2012 r. ukończył Moskiewską Akademię Duchowną. W okresie 2009–2010 pełnił funkcję prorektora wiatskiego seminarium duchownego. W marcu 2010 r. został podniesiony do rangi igumena. W okresie 2010–2011 był rektorem wiatskiego seminarium duchownego. W październiku został wybrany biskupem urzumskim i omutnińskim oraz podniesiony do rangi archimandryty. W grudniu 2012 r. wyświęcony na biskupa urzumskiego i omutnińskiego. W lipcu 2014 r. wyznaczony został biskupem eparchii Biszkeku i Kirgistanu Środkowoazjatyckiego okręgu metropolitalnego.

³⁰ Po ukończeniu moskiewskiego seminarium duchownego w 1994 r. dołączył do braci Ławry Troicko-Siergijewskiej, gdzie w kwietniu 1995 r. przystąpił do zakonu przyjmując imię Teodozjusza i został podniesiony do rangi hierodeakona. Rok później podniesiony do rangi hieromnicha. Na mocy decyzji Świętego Synodu wyznaczony w 2005 r. ojcem przełożonym Monasteru Świętych Cierpiętników Carskich w eparchii jekaterynberskiej, a następnie podniesiony do rangi igumena. W 2008 r. ukończył moskiewską akademię duchowną. W 2011 r. ukończył Uralski Państwowy Uniwersytet Prawny na kierunku prawo. W tym samym roku został biskupem Biszkeku i Kirgistanu oraz podniesiony do rangi archimandryty. Zorganizowana przez biskupa Teodozjusza w lutym 2012 r. procesja na przywitanie Poczajewskiego obrazu Matki Boskiej była najliczniejsza w historii Kirgistanu. Jedną z pierwszych ustanowionych tradycji w nowej eparchii stały się obligatoryjne rozmowy i egzamin przed chrztem – jeśli dana osoba nie jest bliska śmierci, to chrzest możliwy jest dopiero po dwunastu rozmowach i egzaminie. W czerwcu 2014 r. rządowa Komisja ds. Religii wydała decyzję o zakazie prowadzenia działalności religijnej biskupowi Teodozjuszowi w związku z upływem terminu zezwolenia na taką działalność. Podjęto także inne działania zmuszające biskupa do opuszczenia Kirgistanu, co skutkowało wyjazdem biskupa

Moskiewskiej Akademii Teologicznej, 6 października 2011 r. powołany na bp Biszkeku i Kirgizji. W czerwcu 2014 r. Kirgiska Państwowa Komisja ds. Wyznań nakazała mu opuszczenie kraju. Stosując się do tego nakazu wyjechał on do Moskwy. Eparchia dzieli się na sześć dekanatów: biszkecki, czujsko-tokmocki, bielowodski, issyk-kulski (issyk-kul), oszski oraz tałaski (Tałas).

Eparchia duszanbeńska i tadżycka obejmuje terytorium Republiki Tadżykistanu. W jej ramach istnieje tylko sześć kościołów w: Duszanbe, Buston, Tursunzodzie, Chodżent, Kurgunteppie oraz na terenie 201. rosyjskiej bazy wojskowej rozmieszczonej w kilku miastach. Usytuowanie kaplicy nie jest ujawniane. Zwierzchnikiem eparchii jest bp Pitirim (Питирим, imię świeckie Константин Викторович Творогов)³¹, absolwent Instytutu Pedagogicznego Moskiewskiego Seminarium Teologicznego, Moskiewskiej Akademii Teologicznej. Sakrę biskupią otrzymał 26 lipca 2012 r., 1 sierpnia 2012 r. został powołany na urząd biskupa eparchii duszanbeńskiej i tadżyckiej.

Powołując jednostki organizacyjne Cerkwi prawosławnej na obszarze Azji Środkowej, władze rosyjskie traktowały ten obszar jako integralnie złączony z resztą ziem Imperium. Kierowano się tworząc jednostki organizacyjne Cerkwi prawosławnej jedynie potrzebami natury wyznaniowej. Jak się wydaje było to wyrazem aprobaty dla polityki generalnego gubernatora K. von Kaufmana. W okresie radzieckim działania władz nakierowane były raczej na zniszczenie struktur Cerkwi prawosławnej i ateizację. Nie dostrzegano, mimo meandrów polityki i możliwości jakie niosła Cerkiew prawosławna

Teodozjusza do Moskwy. W czerwcu 2014 r. na mocy Świętego Synodu mianowany został wielobnym isikulskim i posskopoliańskim (metropolia omska).

³¹ Absolwent seminarium duchownego w Moskwie (2004), Moskiewskiej Duchownej Akademii (2007) oraz Moskiewskiego Instytutu Pedagogicznego na kierunku filologia rosyjska. W trakcie nauki w akademii pełnił posługę w wydziale więziennym odpowiadając na listy więźniów, przekazując im paczki. W 2005 r. został przyjęty do zakonu. W tym samym roku został diakonem, a rok później księdzem. Po sześciu latach w niedziele i święta prowadził msze w cerkwi akademickiej w Pskowie oraz w cerkwi parafialnej we wsi Kamienki w obwodzie moskiewskim. Na mocy decyzji patriarchy Cyryla w 2012 r. wszedł w skład Rady Wydawniczej RPC ds. recenzowania i oceny eksperckiej na lata 2012–2013. Brał czynny udział w pracach wydziału misyjnego Moskiewskiej Akademii Teologicznej. Decyzją Świętego Synodu z 26 lipca 2012 r. (Dziennik nr 66) został mianowany biskupem Duszanbe i Tadżykistanu. W lipcu 2012 r. został awansowany do rangi archimandryty przez metropolitę Sarańską i Mordowi Varsonofia, administratora spraw patriarchatu moskiewskiego, a także wyświęcony na biskupa (Душанбинская и Таджикистанская епархия, b.d.).

w dziele rusyfikacji, do której mniej lub bardziej świadomie zmierzano. Po powstaniu w Azji Środkowej, w wyniku rozpadu ZSRR, niepodległych republik, patriarchat Moskiewski dąży wyraźnie do utrzymania *statusu quo*, starając się jednocześnie pozyskać władze republik środkowoazjatyckich dostosowaniem struktur administracyjnych Cerkwi do granic państwowych, z uwzględnieniem jednak wewnętrznych podziałów narodowościowych.

Po objęciu stanowiska patriarchy przez Cyryła zaczęto wdrażać w Rosyjskim Kościele Prawosławnym szeroko zakrojoną reformę strukturalno-kadrową, wyraźnie dążąc do zjednoczenia wszystkich prawosławnych pod duchowym przewodnictwem patriarchatu moskiewskiego jako jedynego kanonicznego Kościoła na obszarze byłego ZSRR. Jednocześnie patriarcha Cyryl zgłaszał aspirację do historycznego i religijnego prymatu w całym Kościele prawosławnym z racji tego, że jest to największy Kościół prawosławny. Przeprowadzana reforma organizacyjna o trzystopniową strukturę: patriarchat, podległe mu metropolie i podporządkowane metropoliom eparchie. Wyraźnie chodziło o rozciągnięcie bezpośredniej kontroli patriarchatu nad eparchiami, także w aspekcie finansowym. Dążąc do tego celu z większych eparchii wydzielono nowe jednostki, zmieniając dodatkowo proporcje między eparchiami zlokalizowanymi w Federacji Rosyjskiej i poza jej granicami. Obecnie istnieje 279 eparchii, z czego 159 w granicach Federacji Rosyjskiej (Chawryło, 2015, s. 23–25).

PROF. ZW. DR HAB. JACEK SOB CZAK

Wydział Prawa

SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny w Warszawie

ul. Chodakowska 19/31, 03–815 Warszawa

jmwsobczak@gmail.com

Bibliografia

- Ali, M. (1886). *Truth about Russia and England. From a Native's Point of View*. Lucnow: Printed by R. Craven at the London printing press and published by the author.
- Anderson, M.S. (1958). *Britain's Discovery in Russia 1553–1815*. London: Macmillan.
- Archiwum Akt Nowych (b.d.). Tekst dokumentu nadającego autokefalię. Zespół Ministerstwa Administracji Publicznej, nr 1043.

- Atiya, A.S. (1978). *Historia Kościołów wschodnich*. Warszawa: Pax.
- Banaszak, M. (1989). *Historia Kościoła Katolickiego*. T. 3. *Czasy nowożytne, 1517–1758*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Baxter, W.E. (1885). *England and Russia in Asia*, 1885. London: S. Sonnenschein.
- Boulger, D. (1879). *England and Russia in Central Asia*. T. 1–2. London: Allen & Unwin.
- Bremner, R. (1839). *Excursions in the Interior Russia, including Sketches of the Character and Policy of the Emperor Nicolas*. T. 1–2. London: Henry Colburn.
- Carrère D'Encausse, H. (2014). *Eurazjatyckie imperium. Historia Imperium Rosyjskiego od 1552 do dzisiaj*. Kęty: Marek Derewiecki.
- Chabal, P. (2015). *Concurrences Interrégionales Europe-Asie au 21ème siècle*. Brussels: Peter Lang.
- Chabal, P. (2016). *L'Organisation de Coopération de Shanghai et la construction de „la nouvelle Asie”*. Brussels: P.I.E-Peter Lang S.A.
- Chadwick, H. (2009). *Historia rozłamu Kościoła Wschodniego i Zachodniego. Od czasów apostołskich do Soboru Florenckiego*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Chawryło, K. (2015). Sojusz ołtarza z tronem. Rosyjski Kościół Prawosławny a władza w Rosji. *Prace Ośrodka Studiów Wschodnich im. Marka Karpia*, 54.
- Connolly, A. (1834). *Journey to the North India, Overland from England, Through Russia, Persia and Afghanistan*. T. 1–2. London: R. Bentley.
- Curzon, G.N. (1889). *Russia in Central Asia*. New York: Barnes & Noble.
- Dagron, G., Riché, P., Vauchez, A. (red.), (1999). *Biskupi, mnisi i cesarze 610–1054*. Warszawa: Wydawnictwo Krupski i S-ka.
- Dallin, D. (1949). *The Rise of Russia in Asia*. USA, New Haven: Yale University Press.
- Darrouzés, J. (1966). *Documents inédits de clésiologie byzantine*. Paris: Institut français d'Études byzantines.
- Davies, C.C. (1932). *The Problem of the North-West Frontier 1890–1908*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dwornik, F. (1985). *Bizancjum a prymat Rzymu*. Warszawa: PAX.
- Edwards, H.S. (1885). *Russian Project against India, from Czar Peter to General Skobeleff*. London: Remington.
- European Court of Human Rights (1993). *Kokkinakis przeciwko Grecji*. Skarga nr 14307/88, wyrok z dnia 25 maja 1993 r. Pobrane z: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57827>
- European Court of Human Rights (1998). *Larissis i inni przeciwko Grecji*. Wyrok z dnia 24 lutego 1998 r., skargi nr 23372/94 26377/94 26378/94. Pobrane z: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58139>
- Falkowski, M. (2008). Charakterystyka regionu Azji Centralnej. W: B. Bojarczyk, A. Ziętek (red.), *Region Azji Centralnej jako obszar wpływów międzynarodowych*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Fisher, A.W. (1970). *The Russian Annexation of the Crimea 1772–1728*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Golder, F.A. (1914). *Russian Expansion of the Pacific 1641–1850*, USA, Cleveland: Arthur H. Clark Co.
- Gumilow, L. (1972). *Dzieje dawnych Turków*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Gumilow, L. (2004). *Śladami cywilizacji Wielkiego Stepu*. Warszawa: Polski Instytut Wydawniczy.

- Harrison, J.A. (1971). *The Founding of the Russian Empire in Asia and America*. Miami: University of Miami Press.
- Havelock, H. (1840). *Narrative of the War in Afghanistan*. London: Henry Colburn.
- Hellwald, F. von (1874). *The Russian in Central Asia*. London: Tr. Wingman.
- Hopkirk, P. (2011). *Wielka Gra. Sekretna wojna o Azję Środkową*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Hryniewicz, W. (1993). *Kościóły siostrzane: dialog katolicko-prawosławny 1980–1991*. Warszawa: Verbinum.
- Hunter, S.T. (1996). *Central Asia since Independence*. Westport: Praeger.
- Ingram, E. (1981). *Commitment to Empire. Prophecies of the Great Game in Asia 1797–1800*. Oxford: Oxford University Press.
- Jelavich, A. (1964). *Century of Russian Foreign Policy 1814–1814*. Philadelphia: Lippincott.
- Kalra, P., Saxena, S. (2007). Shanghai Cooperation Organisation and Prospects of Development in Eurasia Region. *Turkish Policy Quarterly*, 6(2).
- Kazemzadeh, F. (1968). *Russia and England in Persia 1864–1914*, New Haven: Yale University Press.
- Khalid, A. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Judaism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press.
- Khiva. A Narrative of the Russian Military Expedition to Khiva under General Perofski in 1839* (1867). Calcutta: Office of Superintendent Government Printing.
- Kozłowski, K. (2011). Nowa wielka gra w Azji Centralnej – podstawowe uwarunkowania polityczne. *Studia i Komentarze Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 2(18). Pobrane z: <http://www.iesw.lublin.pl/sk/numery/numer18.php>
- Kozyrska, A. (2014). *Pluralizm wyznaniowy a integracja narodu ukraińskiego po 1991 r.* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kuropatkin, A.N. (1885). *Les Confins Anglo-Russes L'Asie Centrale*. Paris: Librairie Militaire de J. Dumaine.
- Kyriakos, A.D. (1902). Das System der autokephalen selbständigen orthodoxen Kirchen. *Revue internationale de theologie*, 10.
- Laruelle, M., Peyrouse, S. (red.) (2011). *Mapping Central Asia: Indian perceptions and strategies*. Farnham, Burlington: Ashgate.
- Latow, J. (2010). Wielki Jedwabny Szlak jako prolog gospodarki światowej. *Ekonomia Międzynarodowa*, 1.
- Le Billon, P. (red.) (2005). *The Geopolitics of Resource Wars*. New York: Frank Cass.
- Lobanov-Rostovsky, A. (1933). *Russia and Asia*. New York: NY MacMillan Co.
- Ławreszuk, M. (2009). *Prawosławie wobec tendencji nacjonalistycznych i etnofiletystycznych. Studium teologiczno-kanoniczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sempser.
- MacKenzi, D. (1967). Kaufman of Turkestan: An Assessment of His Administration. *Slavic Review*, 26.
- Marriott, J.A.R. (1944). *Anglo-Russian Relations 1689–1943*. London: Methuen and Co. Ltd.
- Maruszczak, W. (2004). *Hierarcha-chirurg. Życie arcybiskupa Łukasza (Wojno-Jasienieckiego)*. Hajnówka: Bratczyk.
- Marvin, Ch. (1883). *The Russian at Merv and Herat, and Their Power of Invading India*. London: W.H. Allen & Company.
- Marvin, Ch. (1884). *The Russian Annexation of Merv*. London: Allen.
- Matreńczyk, A. (2008). Jednoczy nas matka ruskich miast. *Przegląd Prawosławny*, 8.

- Matreńczyk, A. (2009a). Bóg i Cerkiew nakładają na mnie ciężki krzyż. *Przegląd Prawosławny*, 3.
- Matreńczyk, A. (2009b). *Biała Ruś przyjmuje patriarchę*. *Przegląd Prawosławny*, 10.
- McNeill, J. (1836). *Progress and Present Position of Russia in the East*. London: John Murray.
- Mearsheimer, J. (2016, 5 July). *Shanghai Cooperation Organisation was never designed to compete with NATO*. Pobrane z: <https://www.rt.com/op-ed/349544-sco-nato-summit-russia/>
- Menon, K.S. (1957). *The "Russian Bogey" and British Aggression in India and Beyond*. Calcutta: Priyadarshi Banerji, Eastern Trading Co.
- Michell, R. (1873). *A Narrative of the Russian Military Expedition to Khiva, conducted by Prince Alexander Bekovitch Cherkasski in 1717*. London: Wm. H. Allen & Co.
- Mironowicz, A. (2006). *Kościół prawosławny w Polsce*. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Naukowe.
- Miroshnikov, L.I. (1999). Appendix. A note on the meaning of the term „Central Asia” as used in this book. W: A.H. Dani, V.M. Masson (red.), *History of Civilizations of Central Asia*. T. 1. *The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Morrell, J.R. (1854). *Russia and England. Their Strength and Weakness*. New York: G. Routledge.
- Oresman, M. (2004). Beyond the Battle of Talas: China's Reemergence in Central Asia. W: D.L. Burghart, Th. Sabonis-Helf (red.), *In the Tracks of Tamerlane: Central Asia's Path to the 21st Century*. Washington: Center for Technology and National Security Policy, National Defense University Press.
- Papierzyńska-Turek, M. (1989). *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Pawłuk, T. (1986). *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*. T. II. *Lud Boży, jego nauczanie i uświęcanie*. Olsztyn: Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne.
- Perkowska, A. (2015). Przedradziecka tożsamość narodowa w Azji Centralnej w kontekście polityki narodowościowej ZSRR. *Przegląd badań. Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 50(1).
- Piassetsky, P. (1884). *Russian Travellers in Mongolia and China*. T. 1–2. London: Chapman and Hall.
- Quested, R.K.I. (1968). *The Expansion of Russia in East Asia 1857–1860*, Kuala Lumpur: University of Malaya Press.
- Rawlinson, H. (1875). *England and Russia in the East*. London: John Murray.
- Rohoziński, J. (2014a). „Azja Środkowa”. Narodziny pojęcia. W: J. Rohoziński, *Bawełna, samowary i Sartowie. Muzułmańskie okrainy carskiej Rosji 1795–1916*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Rohoziński, J. (2014b). (Etno)krajobraz przed bitwą. O ludach i plemionach Azji Środkowej. W: J. Rohoziński, *Bawełna, samowary i Sartowie. Muzułmańskie okrainy carskiej Rosji 1795–1916*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Rohoziński, J. (2014c). *Bawełna, samowary i Sartowie. Muzułmańskie okrainy carskiej Rosji 1795–1916*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Russian Mission into Interior Asia*. 1. *Nazaroff's Expedition to Kokand*. 2. *Eversmann and Jakovlew's Account of Buchara*. 3. *Captain Muraviev's Embassy to Turkomania and Chiva* (1823). London.

- Salachas, D. (2001). Commento ai cann. 53–150. W: P.V. Pinto (red.), *Commento al. Codice dei Canonici delle Chiese Orientali*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Scharf, J. (1956). Photios und die Epanagoge. *Byzantinische Zeitschrift*, 49.
- Scharf, J. (1959). Quellenstudien zum Prooimion der Epanagoge. *Byzantinische Zeitschrift*, 52.
- Sengupta, A. (2009). *Heartlands of Eurasia: the geopolitics of political space*. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth: Lexington Books.
- Serczyk, W.A. (1994). Europa Środkowa i Wschodnia u schyłku XVI w. (uwarunkowania międzynarodowe). W: R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński (red.), *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- Shaw, C. (2011). Friendship under Lock and Key: the Soviet Central Asian Border 1918–1934. *Central Asia Survey*, 30(3–4).
- Shaw, R. (1871). *Visit to High Tartary, Yarkand and Kashgar*. London: John Murray.
- Shoshana, K. (2001). *To Moscow, not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917–1941*. Westport: Praeger.
- Sobczak, J. (2011). Ujgurzy lud zapomniany. W: J. Marszałek-Kawa, R. Gawłowski (red.), *Kulturowe uwarunkowania współczesnej Azji*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Sobczak, J. (2016). „Teren kanoniczny” Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego a prawo do wolności sumienia i wyznania. W: J. Jaskiernia, K. Spryzsak (red.), *Europejski system ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Sobczak, J. (2017). Konstytucyjne gwarancje zwalczania ksenofobii a praktyka państw Azji Centralnej. W: S. Gardocki (red.), *Problemy polityczne i społeczne współczesnej Azji*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Szafranowski, E. (1985). *Podręcznik prawa kanonicznego*. T. II. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Szeptycki, A. (2013). *Ukraina wobec Rosji. Studium zależności*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Sznajder, A.P. (2006). *China's Shanghai Cooperation Organisation Strategy*. Berkeley: University of California Press.
- Urquhart, D. (1835). *England and Russia*. London: James Ridgway & Sons.
- Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce* (1948), 6–12.
- Winiarczyk-Kossakowska, M. (2004). *Ustawy III Rzeczypospolitej o stosunku państwa do kościołów chrześcijańskich*. Warszawa: Elipsa.
- Wojciechowski, G. (2011). *Ustrój hierarchiczny katolickich Kościołów wschodnich*. Lublin: Wydawnictwo Polihymnia.
- Yakemenko, B. (2010, December 6). *Платон Лобанков (материалы к биографии)*. Pobrane z: <https://boris-yakemenko.livejournal.com/113406.html>.
- Załużkij, A. (b.d.). *Igrok global'nogo massztaba*. Pobrane z: portal-credo.ru.
- Андреешев, Р. (2008). ШОС сегодня и завтра. Надежды и заботы стран – членов организации. Азия и Африка сегодня, 1.
- Арапов, Д.Ю. (1981). *Бухарское ханство в русской востоковедческой историографии*. Москва: Издательство Московского университета.
- Асанова, С.А. (2003). Православие в Туркестане в 20-х гг. XX века. W: *Материалы*

- республиканской конференции «Актуальные вопросы истории Узбекистана и археологии». Самарканд.
- Аскарфов, А.А., Буряков, Ю.Ф., Гуляев, В.И., Сайков, Е.В. (1990). Город в структурной организации Шелкового пути. W: *Формирование и развитие трасс Великого шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. Тезисы докладов Международного семинара ЮНЕСКО, Самарканд 1–6 октября 1990.* Ташкент.
- Барсов, Т. (1885). *Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания.* Т. I. Санкт-Петербург: Синод. тип.
- Барсов, Т.В. (1882). *О каноническом элементе в церковном управлении,* Москва: Унив. тип. (М. Катков).
- Бердников, И.С. (1888). *Краткий курс церковного права Православной Греко-российской Церкви, с указанием главнейших особенностей католического и протестантского церковного права, составленный Профессором И.С. Бердниковым.* Казань: Типография Императорского Университета.
- Богоявленский, В. (1902). *Епархиальные съезды духовенства, их деятельность и значение.* Омск.
- Быков, А.Ю. (2003). *Россия и Казахстан (XVII–XIX вв.).* Тюркологический Сборник: Россия и тюркский мир.
- Владимир, митрополит Ташкентский и Среднеазиатский (2003). *Жизнеописание схиархиепископа Антония (Абашидзе).* Журнал Московской Патриархии, 11.
- Галкин, М.Н. (1868). *Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю.* Санкт-Petersburg: Издание Я.А. Исакова.
- Гидулянов, П.В. (1908). *Восточные Патриархи в период четырех первых Вселенских Соборов.* Ярославль: Тип. Губ. правл.
- Глуценко, Е.А. (2001). *Герои Империи: Портреты российских колониальных деятелей.* Москва: XXI век – Согласие.
- Горчаков, М. (1880). *О тайне супружества.* Санкт-Петербург: Типография В.С. Балашева.
- Григорович, Н. (1866). *Обзор учреждения в России архиерейских православных кафедр со времени введения штатов по Духовному ведомству. 1764–1866.* Санкт-Петербург: Синодальная типография.
- Губаева, С. (1991). *Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX вв. (этнокультурные процессы).* Ташкент: Министерство народного образования Узбекской ССР, Ферганский Государственный педагогический институт им. Улугбека, Издательство «ФАН».
- Д[урново], Н.Н. (1888). *Девятисотлетие российской иерархии, епархии и архиреи (988–1888).* Москва: тип. Э. Лиснера и Ю. Романа.
- Душанбинская и Таджикистанская епархия (b.d.). Питурич (Творогов) епископ Душанбинский и Таджикистанский.* Pobrane z: <http://lifted.asia/biografiya/>
- Епископ Никодим (Милош) (2001). *Правила Святой Православной Церкви с толкованиями.* Т. I. Москва: Отчий дом.
- Ерошкин, Н. (1968). *История дореволюционных учреждений царской России.* Москва: Высшая школа.

- Ефимов, В.И. (1960). К вопросу о роли России в исторических судьбах народов Бухарского ханства. *Труды Самаркандского университета*, 101.
- Зардарян, М.О. (1999). Великий шелковый путь: история, конъюнктура, перспективы. *Центральная Азия и Кавказ*, 4.
- Заславский, В.Б. (2010, 28 сентября). *Гавриил*. Pobrane z: www.pravenc.ru/text/161307.html
- Искандаров, Б.И. (1960). *Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России*. Сталинабад: Таджикгосиздат.
- К ЕАЭС могут присоединиться новые участники (2017, 22 ноября). Pobrane z: https://24.kg/vlast/68863_keaes_mogut_prisoedinitysya_novyye_uchastniki/
- Канторович, Я.А. (1899). *Законы о вере и веротерпимости: С приложением свода разъяснений по кассационным решениям Сената*. Санкт-Петербург.
- Киреев, А. (2002). Епархии и архиереи Русской православной церкви в 1943–2002 годах. Москва.
- Комиссина, И.Н., Куртов, А.А. (2005). *Шанхайская организация сотрудничества*. Москва: Федеральное государственное унитарное предприятие «Академический научно-издательский, производственно-полиграфический и книгораспространительский центр «Наука».
- Лунин, Б. (1966). *Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении*. Ташкент: Наука.
- Марущак, В., протоиерей (2005). *Архиепископ Дмитрий (в схиме Антоний) Абашидзе*. Симферополь.
- Материалы по истории политического строя Казахстана* (1960). Т. 1. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской.
- Митрополичий округ Русской Православной Церкви в Республике Казахстан (2003, 7 мая). Pobrane z: <http://www.patriarchia.ru/db/text/1231147.html>
- Муминов, И.М. (red.) (1976). *История Бухары с древнейших времен до наших дней*. Ташкент: Издательство «Фан».
- Пинкевич, В.К. (2013). Проблемы веротерпимости и национальный вопрос в России в начале XX в. W: *Актуальные проблемы гармонизации межнациональных отношений на муниципальном уровне*. Москва.
- Покровский, С.П. (1926). *Международные отношения России и Бухары в дореволюционное время и при советской власти – до национального размежевания среднеазиатских республик*. Ташкент.
- Пресс-служба Патриарха Московского и всея Руси (2014, 1 февраля). В пятую годовщину интронизации Святейшего Патриарха Кирилла в кафедральном соборном Храме Христа Спасителя совершена Божественная литургия. Pobrane z: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3550755.html>
- Протоиерей Всеволод Чаплин (2007, 3 декабря). Понятие канонической территории в межправославном, межхристианском и церковно-общественном контексте. Pobrane z: http://www.religare.ru/2_48189.html
- Путинцев, М. (1884). Воспоминания о Софонии, епископе Туркестанском. *Душеполезное чтение*, 11.
- Россия–Таджикистан: исторический опыт взаимоотношений (2009). W: *Материалы Международной научной конференции, посвященной 140-летию подписания русско-бухарского договора 1868 г. (31 ноября 2008 г. Душанбе)*. Душанбе.

- Русская каноническая территория (b.d.)*. Pobrane z: http://www.catholic-church.org/church-unity/r_c_t_r.htm
- Русская Православная Церковь (b.d.)*. Лев, митрополит Новгородский и Старорусский (Церпицкий Николай Львович). Pobrane z: <http://www.patriarchia.ru/db/text/38914.html>
- Рябинский, А.М. (1940). История колониального порабощения Бухарского ханства царской Россией. *Труды Военно-политической академии*, 4.
- Рябинский, А.М. (1941). Царская Россия и Бухара в эпоху империализма. *Историк-марксист*, 4.
- Скрынников, Р.Г. (1991). *Государство и церковь на Руси XIV–XVI вв. Подвижники русской церкви*. Новосибирск: Наука. Сибирское отделение.
- Смолич, И.К. (1997). *История Русской Церкви. 1700–1917 гг.* Cz. 1. Москва: Валаамский монастырь.
- Ставиский, Б.Я. (1990). Великий шелковый путь – первая в истории человечества трансконтинентальная трасса обмена товарами и культурными достижениями. W: *Формирование и развитие трасс Великого шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. Тезисы докладов Международного семинара ЮНЕСКО, Самарканд 1–6 октября 1990*. Ташкент.
- Стенограмма разбора дела архиепископа Ермогена (Голубева) на заседании Священного Синода 30 июля 1968 года (b.d.)*. Pobrane z: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=lib&id=2199>
- Тухтаметов, Т.Г. (1966). *Русско-бухарские отношения в конце XIX – начале XX в.* Ташкент: Издательство «Фан».
- Тухтаметов, Ф.Т. (1989). *Административно-политическое устройство Бухарского эмирата в период протектората России (1868–1917 гг.)*. Диссертация кандидата исторических наук. Москва.
- Указ о укреплении начал веротерпимости (1908). Полное собрание законов российской империи от 1905 г. Т. 25. № 26125. Санкт-Петербург: Государственная типография.
- Ф.И.О.: *Церпицкий Николай Львович (b.d.)*. Pobrane z: https://web.archive.org/web/20070929120839/http://www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_2389
- Фиолетов, И. (1941). Бухарское и Хивинское ханства и отношения их с Россией. *Исторический журнал*, 3.
- Халфин, Н.А. (1975). *Россия и Бухарский эмират на западном Памире (конец XIX начало XX в.)*. Москва: Наука.
- Халфин, Н. (1965). *Присоединение Средней Азии к России (60–90-е годы XIX в.)*. Москва: Наука.
- Ходаковская, О. (2013, 15 декабря). *Епископ Сергей (Лавров). Взлёты и падения*. Pobrane z: <http://spgk.kz/olga-khodakovskaya/191-episkop-sergij-lavrov-vzljoty-i-padeniya.html>
- Цыпин, В.А. (2012). *Церковное право. Взаимоотношения церкви и государства в России. Исторический очерк*. Киев: Украинская Православная Церковь, Киевская Духовная Академия. Pobrane z: <http://lucl.kiev.ua/images/Lavra/B06/184.pdf>
- Юлдашев, А. (1969). *Аграрные отношения в Туркестане*. Ташкент.